

РАЗЯСНЯВАНЕ НА ПРОЦЕСУАЛНИТЕ ПРАВА И ОСИГУРЯВАНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТ ЗА УПРАЖНЯВАНЕТО ИМ ПО ЧЛ. 15, АЛ. 3 ОТ НПК

Ваня Тодорова¹

Важна съставна част от задачата на наказателния процес на Република България е обезпечаването на правата и законните интереси на гражданите, както и правата и законните интереси на юридическите лица. В съгласие с това положение е организиран и целият наказателен процес на Република България. Всички процесуални правила и форми се явяват гаранция както за правилното решаване на делото, така и за опазване правата и законните интереси на гражданите.

Особено значение в тази насока имат правилата, в които намира конкретно осъществяване началото на правото на защита на гражданите. Това начало е въздигнато в конституционен принцип в чл.122, ал.1 КРБ, където се казва „гражданите и юридическите лица имат право на защита във всички стадии на процеса”. Същото начало намираме в разгърнатата форма и в наказателно-процесуалния закон. Съгласно чл.15 НПК на обвиняемия и на другите лица, които участват в наказателното производство, се предоставят всички процесуални средства, необходими за защита на техните права и законни интереси. Правото на защита следователно включва цялата съвкупност от процесуални права, съответно процесуални средства, с които разполагат участващите в наказателния процес граждани – субекти на процеса, за да могат да защитят своите права и законни интереси.

В наказателнопроцесуалната литература и практика началото на осигуряване на гражданите право на защита често се означава само като „право на защита.” Разпоредбите на чл.15 НПК, които установяват това начало, също са озаглавени „право на защита.” Принципът на осигуряване на гражданите право на защита обаче не се отнася само до изграждането на института на защитата, разбиран като система от процесуални норми, които установяват и формулират правото на защита общо и в неговите различни проявни форми с оглед на различните субекти на процеса и различните стадии на процеса.

¹ Асистент в Юридическия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски”

Този принцип е с по-широк обхват. Той изисква и да се гарантира реалното осъществяване на правото на защита. С оглед на това чл.15 НПК съдържа положение, предвиждането на което в наказателнопроцесуалната система е безусловно необходимо, за да се гарантира ефективното осъществяване на правото на защита. Това е задължението на съда и на органите на досъдебното производство да разясняват на обвиняемия и на другите лица, които участват в наказателното производство техните процесуални права и да им осигуряват възможност да ги упражняват чл.15, ал.3 НПК. Това задължение на съответния ръководно-решаващ орган е основна процесуална гаранция за правото на защита на гражданите.

Следователно основното начало на наказателния процес, закрепено в чл.15 НПК и обозначено като „право на защита”, обхваща не само онези институти, в които намира пряк израз правото на защита. Той обхваща и други процесуални институти, които гарантират упражняването на процесуалните права и които не се осъществяват от гражданите, а от държавните органи, ръководещи процеса.

Наказателно-процесуалния закон в съответствие с Конституцията на Република България изисква не само да се предвиди в полза на гражданите право на защита при осъществяване на наказателния процес, но и да се осигури реална възможност за упражняването на това право.

В съгласие с това изискване е създадена система от процесуални гаранции в рамките на общата наказателнопроцесуална система, непосредствено предназначение на които е да създават условия за реално осъществяване на правото на защита в цялата негова пълнота.

В наказателнопроцесуалната литература не съществува единно понятие за тези процесуални гаранции. Те се отъждествяват или с „цялата организация на наказателнопроцесуалната система и принципите, върху които тя почива”, или „със защитата на обвиняемия” или „ със защитата на правата и законните интереси на обвиняемия и другите граждани, които участват в процеса”, или с „редица задължения, които лежат върху длъжностни лица – да разясняват, обезпечават и осъществяват правата на обвиняемия”. По този начин процесуалните гаранции въобще, както и тези, които осигуряват реална възможност за упражняването на правото на защита, се оказват различни по своята същност процесуални категории. В действителност процесуалните гаранции са и могат да бъдат само единна категория. Те са винаги процесуални правила, които осигуряват функционирането на наказателния процес така, че да се осъществи в пълен обем стоящата пред него задача.

Между тях са и процесуалните правила, които осигуряват функционирането на наказателния процес в съответствие с неговите задачи, които създават реална възможност на обвиняемия и другите граждани да упражняват предоставените им процесуални права. Процесуалните гаранции за правото на защита не се покриват с цялата организация на процеса, а представляват относително обособена част от нея. Връзката и взаимодействието им с другите процесуални гаранции в рамките на общата система не заличават тяхната специфика.

С оглед на темата, която разглеждаме, нас ни интересуват не гаранциите на правото на защита, които произтичат от органическата цялост на системата, а онези процесуални гаранции, които пряко изразяват принципа за осигуряване на гражданите право на защита и имат за основна задача директно да осигуряват правото на защита.

Процесуалните гаранции за осигуряване на гражданите право на защита по своята същност са процесуални правила, относително обособени в отделна система в рамките на общата наказателнопроцесуална система, съдържанието на които разкрива установяването на определени задължения на държавни органи, които ръководят процеса. Изпълнението на тези задължения по реда, установен от закона, създава необходимите условия за реализирането на правото на защита в цялата му пълнота и процесуална резултатност². Тяхното предназначение е да осигурят благоприятна процесуална среда за разгръщане правото на защита на обвиняемия и другите граждани в производството по наказателни дела. Процесуалните гаранции са предвидени в закона и се отнасят до по-общи или по-конкретни елементи на процеса. В съответствие с това гаранциите се делят на основни и производни (тези, които конкретизират основните в отделните стадии на процеса). Към основните процесуални гаранции се отнасят: презумпцията за невинност на обвиняемия (чл.16 НПК), неприкосновеността на личността на гражданите – субекти на правото на защита (чл.17НПК), разясняването на процесуалните права и създаването на необходимите условия за упражняването им (чл.15 НПК).Значението на тези основни положения за изграждането на цялата система от процесуални гаранции, които пряко осигуряват правото на защита, е същото, каквото е значението на основните начала на процеса за изграждането на цялата наказателнопроцесуална система.

² Павлов Ст., Осигуряване на гражданите право на защита, 1986 г.

Именно защото става дума за процесуалните гаранции, които имат основно значение за осигуряване на гражданите право на защита в наказателния процес, нашият наказателно-процесуален кодекс ги е отнесъл към Глава II, посветена на основните начала на наказателнопроцесуалната система. Те имат значение и на самостоятелни положения, които директно обслужват задачата да се осигурят необходимите условия за резултатно функциониране на правото на защита по всяко конкретно наказателно производство. Например задължението за разясняване на процесуалните права и за създаване на условия за тяхното реално упражняване се осъществява на практика не само като се поставят в действие процесуалните институти, които го конкретизират (предявяване на обвинението, предявяване на разследването, призоваване за участие в съответната процесуална дейност), но и директно – като се вземат и други мерки, които в конкретния случай могат да се окажат необходими, за да се осигури упражняването на процесуалните права в пълен обем и с необходимата процесуална резултатност.

Важна предпоставка за ефективно реализиране правото на защита на гражданите е те да разберат същината на предоставените им от наказателнопроцесуалния закон процесуални права и процесуални средства. Съгласно чл.15, ал.3 НПК съдът и органите на досъдебното производство са длъжни да разясняват на обвиняемия и на другите граждани, които участват в наказателния процес, техните процесуални права и да им осигуряват възможност да ги упражняват. Задължението да се осигури реална възможност за упражняване на процесуалните права, предоставени на гражданите по конкретното дело, се отнася до всички органи на наказателното производство. Разясняването на правата от един орган не може да освободи от това задължение органа, който ръководи процеса в следващия стадий. От самата същност на това задължение следва, че то предполага определена процесуална ситуация, при която се осъществява непосредствен контакт между държавните органи и гражданина – субект на процесуални права, явил се да съдейства за правилното решаване на делото, като защитава по реда и средствата, предвидени в закона, своите права и законни интереси. Задължението съществува независимо от това дали гражданинът има или няма защитник, съответно повереник. Задължението по чл.15, ал.3 НПК не идва да замести задължението на защитника да уведомява гражданина за предоставените му процесуални права, както и обратното. Едното не изключва другото. И двете задължения съществуват успоредно, на различно основание, в тежест на различни субекти на процеса и невинаги в полза на едни и същи участници в процеса, изразяват различна процесуална функция и се реализират с различна по своето естество дейност.

Произтичащото от чл.15, ал.3 НПК задължение се основава на изискванията на официалното начало и е израз на функцията по процесуалното ръководство, лежи върху държавните органи – субекти на процеса и се осъществява само в рамките на процеса в полза на всички граждани, които участват в процеса, и чрез съответна процесуална дейност. Докато задължението на защитника (повереника) е израз на изискванията на правото на защита и съдейства за осъществяването на функцията по обвинението или по защитата, лежи върху процесуалния представител на субекта на правото на защита, осъществява се и вън от процеса в полза само на субектите на правото на защита и не чрез държавна процесуална дейност.

Кодексът изисква не само да се съобщят процесуалните права на гражданите, а именно да се „разяснят”, и то не въобще, а с оглед на конкретния случай, като има предвид личността на гражданина неговата (възраст, култура, професия, езикови и други знания, опити за недопустимо въздействие и т.н.³)

Държавните органи са длъжни да изпълнят задължението си да разясняват правата, независимо от изявлението на субекта на правото на защита, че познава своите права и не е нужно да му се разясняват. Декларирането на субекта на правото на защита, че познава правата си може да бъде израз на прибързаност, на недостатъчна ориентираност в конкретната процесуална ситуация. Всичко това задължава съответното служебно лице да разяснява процесуалните права и когато субектите на правото на защита направят декларация, че познават правата си и не е нужно да им се разясняват. Когато лицета се откаже да се запознае с правата си, за този отказ се съставя протокол.

Разясняването на процесуалните права трябва да се осъществи преди извършването на онази процесуална дейност, с която са свързани. Субектите на правото на защита трябва предварително да бъдат ориентирани върху цялата система от процесуални възможности, с които разполагат при провеждането на съответната процесуална дейност, за да могат да ги осъществят с необходимата резултатност. Предварителното запознаване с процесуалните права не освобождава държавния орган от задължението му да разяснява тези права и в хода на процесуалната дейност, когато това се окаже необходимо. Такава необходимост може да възникне поради постъпила молба от заинтересованото лице да се внесе яснота върху някои негови процесуални права.

³ Якубович, Н.А. Цит. съч., 31.

Разясняването на процесуалните права в хода на процесуалната дейност по искане на заинтересования не означава, че държавния орган е длъжен системно да го подпомага и консултира, като дублира или измести ролята на неговия защитник. Държавният орган само ръководи процеса и не може да бъде защитник. Като разяснява процесуалните права, този орган не може да навлиза в сферата на процесуалната активност на защитника. „Държавните органи нямат задължение да обясняват от обективна и субективна страна състава на престъплението, в което е обвинено дадено лице. Такива действия на органите на досъдебното производство или съда могат да доведат до извод за предубеденост във вината и е основание за отвод като противоречащи на презумпцията за невиновност”- (Реш. ...491/2012,III н.о. на ВКС)

Разясняването на процесуалните права е необходимо условие за тяхното упражняване. Процесуалните права могат да се познават с цялата им пълнота, без да съществува реална възможност да се реализират. Предвид това законодателят изрично е задължил органите на наказателното производство не само пълноценно да информират обвиняемия и другите граждани, които участват в наказателния процес, за конкретните възможности, с които разполагат за активна процесуална дейност, но и да предприемат необходимите мерки, за да се осигури пълноценното реализиране на тези възможности. Тук се има предвид, че държавният орган е длъжен да осигури онези материални условия или технически средства, които са необходими за упражняване на съответното право- да се осигури телефон, за да се свърже задържаният обвиняем със защитника си; да осигури технически средства, които са необходими на лицето да напише своите молби, искания, жалби, възражения. Недопустимо е обаче на основата на това задължение органите на наказателното производство да навлизат в сферата на правотехническото подпомагане на субекта на правото на защита при упражняването на процесуалните права по един или друг начин, например да му се дават съвети, как да състави молбите или жалбите си, да му внушават една или друга позиция при съдебните прения и т.н. Тези органи поначало не бива да надхвърлят необходимото, за да се осигури възможност за упражняването на процесуалните права. Само по изключение законодателят е предвидил и задължение за подпомагане на гражданина при самото упражняване на предоставеното му процесуално право. Във връзка с осигуряването на възможност на явилите се лица да се запознаят с материалите по следственото дело законодателят е задължил органа на досъдебното производство да разясни или при нужда да прочете материалите на онези, които не са в състояние да ги проучат (чл.228, ал.2 НПК).

Но и в този случай съдействието се предвижда само когато без него не може да се осигури при дадени условия самото упражняване на процесуалното право и никога не означава подсказване на едно или друго процесуално поведение, на един или друг начин за упражняване на предоставените процесуални права.

От гореизложеното е видно, че органите на досъдебното производство и съда имат задължение да разясняват правата на обвиняемия, но нямат задължение да обясняват от обективна и субективна страна състава на престъплението, съответно – по-тежко или по-леко квалифициран такъв, в което е обвинено дадено лице. Ако съществува такава порочна практика, това би довело до недопустима намеса във волята на обвиняемия, да вземат непредубедено от външен натиск отношение по фактите, вината и последиците от извършеното деяние. Това би било своеобразна принуда да признаят вината си. Такива действия от страна на органите на досъдебното производство или съда могат да доведат до извод за предубеденост във вината на дадено лице и е основание за отвод, като противоречащи на презумпцията за невинност по чл.16 НПК.

Задължението на съда и органите на досъдебното производство да разясняват на обвиняемия и на другите лица, които участват в наказателното производство техните процесуални права и осигуряването на възможност да ги упражняват е елемент от правото на защита на гражданите в наказателния процес.

От гледище на особеното положение на заподозрените и обвиняемите в кръга на лицата, участващи в наказателния процес, на 30 ноември 2009г. Съветът на ЕС прие резолюция относно пътна карта за укрепване на процесуалните им права в рамките на наказателното производство. В пътната карта се призовава за поетапно приемане на мерки по отношение на правото на писмен и устен превод (мярка А), правото на информация за процесуалните права и информация за повдигнатите обвинения (мярка Б), правото на правен съвет и правна помощ мярка В, правото на контакти с роднини, работодатели и консулски служби (мярка Г) и специални гаранции за заподозрени лица или за обвиняеми, които са в уязвимо положение (мярка Д). В пътната карта се подчертава, че последователността на правата е само ориентировъчна, което предполага, че тя може да бъде променяна в съответствие с приоритетите.

Първата мярка, приета съобразно мярка А от пътната карта, бе Директива 2010/64 ЕС на Европейския парламент и на Съвета на ЕС от 20 октомври 2010г. относно правото на устен и писмен превод в наказателното производство.

Във връзка с информацията в наказателното производство от 22 май 2012г. влезе в сила Директива 2012/13 ЕС на Европейския парламент и на Съвета на ЕС относно правото на информация в наказателното производство⁴. Тя се отнася до мярка Б от пътната карта. С нея се предвиждат общи минимални стандарти в областта на информацията относно процесуалните права и относно обвинението, която следва да се предостави на лица, заподозрени или обвинени в извършването на престъпление, с цел цел да бъде повишено взаимното доверие между държавите- членки. Директивата се основава на правата, предвидени в Хартата, и по специално членовете 6,47 и 48, както и на членовете 5 и 6 от ЕКПЧ, така както се тълкуват от Европейския съд по правата на човека. Същността на Директива 2012/13ЕС се разкрива най-вече в съдържанието на текстовете ѝ от чл.6 и чл.7.

Чл. 6 от посочената Директива съдържа подробна уредба на правото на информация относно обвинението. От държавите-членки се изисква да гарантират, че заподозрените или обвиняемите ще бъдат информирани за престъпното деяние, в извършването на което са заподозрени или обвинени. Тази информация трябва да се предостави незабавно и с необходимите подробности, за да се гарантира справедливостта на производството и ефективното упражняване на правото на защита. В същия член е определен и крайният момент, в който информацията за обвинението трябва да се предостави в пълни подробности, включително що се отнася до характера и правната квалификация на престъплението и формата на участие на обвиняемия в извършването му. Това е моментът на внасяне на обвинението в съда. И накрая чл.6 изисква от държавите- членки да гарантират, че заподозрените или обвиняемите ще бъдат уведомени незабавно за промени в информацията относно обвинението, когато това е необходимо, за да се гарантира справедливостта на производството.

Директивата отчита важността на правото на достъп до доказателствените материали по делото за пълноценното реализиране на правото на защита на заподозрените и обвиняемите, особено когато те са арестувани и задържани. Чл.7 от Директивата предоставя доста пространна регламентация по този въпрос.

Нормата най-напред урежда правото на достъп до материалите при арестуване и задържане на определено лице на някой от етапите на наказателното производство.

⁴ Официален вестник на Европейския съюз ОВЕС № L142 от 01.06.2012г.

В тези случаи държавите – членки трябва да гарантират, че документите по конкретния случай, с които разполагат компетентните органи и които са съществени за ефективно обжалване съгласно националното право на законосъобразността на ареста или задържането, ще се предоставят на арестуваните лица или на техните адвокати.

Що се отнася до доказателствените материали, свързани със самото обвинение, и с цел да се осигурят справедливостта на производството и подготовката на защитата, чл.7 по-нататък изисква от държавите-членки да осигурят гаранции, че на заподозрените или обвиняемите или на техните адвокати ще се предостави достъп най-малко до всички доказателствени материали, с които разполагат компетентните органи, независимо дали са в полза на заподозрения или обвиняемия, или в подкрепа на обвинението.

Достъпът до материалите, свързани с обвинението, трябва да се предостави своевременно, за да може да се упражни ефективно правото на защита, но не по-късно от момента на внасяне на обвинението в съда. Посоченият по този начин краен момент не се отнася до правото на достъп до материалите, обосноваващи необходимостта от арест и задържане. Ако компетентните органи съберат нови доказателствени материали относно обвинението, своевременно трябва да се предостави достъп и до тях, така че да могат да бъдат взети предвид.

Чл.7 допуска някои ограничения на достъпа на до материалите, свързани с обвинението, но по изключение и след стриктна преценка. При условие, че това не нарушава правото на справедлив процес, достъпът до определени материали може да бъде отказан, ако би довел до сериозна опасност за живота или основните права на друго лице или ако такъв отказ е строго необходим, за да се гарантират важни обществени интереси, например, когато достъпът може да попречи на текущо разследване или да навреди сериозно на националната сигурност на държавата членка, в която е образувано наказателното производство. В тези случаи държавите-членки трябва да предвидят гаранции, че в съответствие с процедурите в националното праворешението да се откаже достъп до някои материали ще се вземе от съдебен орган или най-малко ще подлежи на съдебен контрол. Във всички случаи достъпът до материалите по делото трябва да се предостави безплатно.

Що се отнася до правото на обвиняемия да бъде информиран за правата му в наказателното производство, може да се каже, че като цяло НПК отговаря на стандартите, заложиени в Директивата.

Доброто съответствие се дължи най-вече на подробната уредба на правата на обвиняемия, предоставени от чл.55 НПК и записването на тези права в постановлението за привличане на обвиняем, подлежащо на предявяване веднага след изготвянето му (чл.219, ал.3, т.6 и ал.4 НПК).

Във връзка с правото на достъп на обвиняемия до доказателствените материали, събрани по време на разследването, и за разлика от предвиденото в чл.7 от Директивата, трябва да се подчертае, че НПК не предвижда възможност дори и по изключение да се откаже достъп до определени материали от доказателствената съвкупност. Едно от правата, гарантирани на обвиняемия от чл.55, ал.1 НПК, е да се запознава с делото, включително и с информацията, получена чрез използване на специални разузнавателни средства, и да прави необходимите извлечения, без да има предвидени изключения от това право. А според чл.227, ал.8 НПК разследването се предявява, като разследващият орган предоставя на явилите се лица всички материали по него за проучване.

Много погрешно би било обаче да се заключи, че в НПК трябва да се въведат ограничения на правото на достъп до материалите по делото, за да се постигне пълно съответствие с изискванията на Директивата. Основанието да не се прибегва до подобно изменение на НПК се съдържа в самата Директива и по-специално в нейния чл.10. Според него нищо в Директивата не може да се тълкува като ограничение или дерогация от което и да е от правата или процесуалните гаранции, които са предоставени съгласно Хартата, ЕКЗПЧОС, други разпоредби на международното право в тази област или правото на която и да е държава – членка, което осигурява по-високо ниво на защита⁵⁵.

Поместена в главата за основните начала на наказателния процес разпоредбата на чл.15, ал3 НПК има за цел да установи само едно общо принципно положение, което има характер на основна процесуална гаранция за реалното осъществяване на правото на защита.

Задължението на държавните органи, които осъществяват процесуалното ръководство, да осигурят упражняването на процесуалните права не бива да се подценява.

⁵⁵ „За България влезе в сила нова директива относно правото на информация в наказателното производство”. Норма, бр.9, 2012г. и Кънчев, Д. Правото на информация на заподозрените и обвиняемите, Общество и право, 2013, № 3.

Добросъвестното изпълнение на това задължение ще повиши значително процесуалната активност на гражданите в защита на техните права и законни интереси, ще укрепи доверието на обществеността към съда и органите на досъдебното производство, ще издигне на нова висота тяхната обективност и безпристрастност, ще предотврати редица процесуални нарушения и ще внесе в целия процес онази култура в обстановката и подхода, която значително повишава възпитателното и превантивното въздействие на целия наказателен процес⁶.

⁶ Павлов, Ст., Основни начала на наказателния процес НРБ, 1956г.